

MUSZATICS PÉTER

OROSZORSZÁG, A TALÁNYBA ZÁRT MISZTÉRIUM VII.

„I cannot forecast to you the action of Russia. It is a riddle wrapped in a mystery inside an enigma; but perhaps there is a key.” („Nem tudom megjósolni Oroszország lépését. Oroszország rejtélybe zárt, misztériumba bújó talány; de talán van kulcs hozzá.”)

Winston Churchill, 1939. október

SZENTPÉTERVÁR – AZ ÉRTELEM ÁLMAI

I.

Alexis de Tocqueville-t akartam olvasni a vonaton, de az egyterű vagon mozgalmas élete érdekesebb volt. Szűrös tekintetű tatár útítársaink megmutatták, hogyan kell lehajtani és ágyá alakítani a széles ülőalkalmatosságokat. Ők Izsevszkból, Udmurtföld fővárosából, az Urál mellől indultak útnak napokkal korábban. Miután elhagytuk a Leningrádi pályaudvart (a peronon hiába próbáltam elképzelni Anna Karenina és Vronszkij első találkozását, ami itt, az egykori Petrogradszkij vokzalón esett meg – az állomás profán lármájában minden túlságosan földhözragadtnak tűnt), a vagon végéből az utasok forró vizet hoztak, teát csináltak, ittak, ettek és csevegtek. Csak később, Tver után csendesedett el a kocsi.

Moszkva és Szentpétervár között nagyjából hétszáz kilométer a távolság. A vonat mocsaras, erdős vidéken halad. Az erdők nagy része be van kerítve, sokszor kilométereken keresztül csak a drótkerítést és a fák szabályos sorát látni a fehér északi éjszakában. A fa az orosz lét alapja. Évszázadokig szinte minden házat ebből építettek, ebből készítették a bocskort, sűrű, szinte áthatolhatatlan erdőségek védték a törzseket a szélviharoktól és a hódítóktól. A sztyeppe északi és déli fele között is a fák tesznek különbséget. Novgorod, melyet a harciasabb déli szláv „testvérnép” leigázott, e fakultúra jellegzetes városa volt. Ha nem a moszkvai, hanem a szelídebb novgorodi életfelfogás elvei alapján fogja össze egy nagy uralkodó a síkság törzseit, talán más Oroszország születik; de III. Iván elfoglalta és növekvő birodalmába olvasztotta a Novgorodi Fejedelemséget. A városban napokig tartott az öldöklés, és az erdő sem adott védelmet. A végtelen déli síkságok védtelennek tűnő lakói végül vérszomjasnak és életképe-sebbnek bizonyultak.

„Jelenleg két nagy nép él a Földön – olvasom a vonaton Tocqueville 1834-ben írt könyvét, *A demokrácia Amerikában* –, melyek, különböző pontokból kiindulva, egyazon cél felé látszanak haladni: az orosz és az amerikai. Mindkettő a homályban lett naggyá, s amíg az emberek tekintete másfelé irányult, egyszerre a nemzetek első sorába emelkedtek, s a világ szinte egyszerre döbbsent rá születésükre és nagyságukra. Az összes többi nép megállt, vagy ezer erőfe-

sztítés árán halad előre. Csak ők lépkednek könnyedén és gyorsan az úton, melynek a végét még nem látja senki.”

Átpillantok a szemközti ágyra – az egyik szűrős tekintetű tatár figyelmesen néz. Nem zavartatom magam, próbálok olvasni és gondolkodni. Talán ez a kifürkészhetetlen, félelmetes tekintet, talán a fehér éjszaka, talán Szentpétervár küszöbön álló felfedezésének izgalma teszi, hogy nem tudok aludni. „Az összes többi nép – folytatja Tocqueville –, úgy tűnik, elérte a természet szabta határokat, és már csak őrzi azt, amije van, de ezek növekednek.” Az oroszok a „katonák kardjával” hódítanak. Az amerikaiak az „egyéni érdekre támaszkodnak”, az oroszok „egyetlen emberben összpontosítják a társadalom minden hatalmát [...] Kiindulási pontjuk különböző, útjaik eltérnek, és mégis, mintha mindegyiküket a gondviselés titkos szándéka ösztönözné, hogy egy napon kézben tartsa a világ felének sorsát.”

Nemsokára mégis elbóbiskolok – arra riadok, hogy már Szentpéterváron vagyunk, zombékos zöldterületek váltakoznak gyárakkal és lakótelepekkel. A vonat ablakán végigcsorog az esővíz. Tatár útítársamra pillantok: alszik, arca sokkal békésebbnek tűnik a hajnali fényben. Közben megélnékül a vagon, az emberi kipárolgás szaga szappan- és teaillattal keveredik. Lassan megérkezünk a Moszkovszkij vokzalra.

A Moszkvai pályaudvaron az utasokat harsogó indulók várják, meg természetesen a szélesnyíló biztonsági kapuk. A klasszikus nagyzenekari futamok üresen csengenek az egyenletesen csorgó esőben, az ország különböző pontjairól érkezett, felmálházott emberek zsvájában. A belső csarnokban Nagy Péter szobra, a külsőben Lenin óriási, egy mennyezetfreskón szónokló alakja emlékezteti az utast a város két névadójára. Péterben és Leninben van valami közös. Mindketten az alapjaiból forgatták ki Oroszországot – és mindketten nyugati eszmék nevében. A munkát mindketten új naptár bevezetésével kezdték. Moszkva 1699 decemberéig a bizánci időszámítást követte, 7208-ból Péter parancsára lett 1700. Kétszáz évvel később nem évezredek, hanem csak néhány nap esett ki a történelem rostáján, amikor a nyugati reformhoz igazították az orosz naptárakat: október 25-ből Lenin parancsára így lett november 7.

2.

A cár kis Néva-parti faháza, néhány percnnyire az Auróra cirkálótól, a kezdetekre emlékeztet. Magas vaskerítés veszi körül, minden sarkán ott a kétféjű, koronás aranyas. Maga Péter ácsolta 1703-ban, ideiglenes lakhelynek. Ez volt a város első háza – és utolsó faháza: a cár szigorú parancsára ettől kezdve csak kőépületeket lehetett emelni. A cári faház alapjaira később kőépületet emeltek, bádogtetővel borították. Részben Sztálin Gori melletti szülőházára hasonlít (ott az egyszerű parasztház fölé görög oszlopos palotát építettek), bár a minta a parvenü vezér számára nyilván ez az épület volt. Olyan, mint egy szentély, a város szentélye és bölcsője. Itt kezdődött Péter városának története, aki művét később Szent Péterről nevezte el. Véget ért a fa korszaka, és elkezdődött a kőrengeteg építése.

Péter tudta, hogy országának nyugati tengeri kijáratra van szüksége. Moszkva csak északon törhetett ki a tengerre. Elfoglalta a svédektől a Néva torkolatát. Megerősödött benne a

gondolat, hogy Oroszország tengerre szállhat és világhatalommá válhat. A cár új Amszterdamot akart alapítani – egy város volt az álma, egy igazi *európai* város. Bejárta Nyugat-Európát, megrészegült a Nyugattól – legalábbis attól, amit annak gondolt –, és gyorsan, erőszakosan európaivá kívánta tenni birodalmát. Tűzzel-vassal (meg sok kővel és rengeteg emberélet árán) felépítette a mocsáron Szentpétervárt, melynek minden utcáját a tervezőasztalon gondolták ki. Péter városa éppúgy uralkodói akarat eredményeként született meg Kelet-Európa északi sarkán, mint Bizánc a délin.

A város első térképei német nyelvűek. A cári faházzal és a Péter-Pál-erőddel szemben jól láthatók a szabályosan kifarcellázott telkek – később ide építették a Téli Palota és a Vezérkar gigantikus, színpadias tömbjeit –, mellettük az Admirális orosz/cirill P betűt (П) formázó székháza és a szigetcsúcs, ahova később a Tőzsde épült, aztán a minisztériumok, a Tudományos Akadémia és a Művészeti Akadémia, kicsit távolabb az óriási Izsák-katedrális és a fényűző Mariinszkij Színház – az intézmények, melyeknek az volt a hivatásuk, hogy modernné és versenyképesse tegyék az orosz államot. Az első cél a város katonai biztonságának megteremtése volt, a második a flottaépítés (és minél több tengerész képzése), a harmadik egy új, modern főváros létrehozása. Muzsikok tízezrei irtották az erdőket, verték éveket a cölöpöket, melyekre szigorú terv szerint építették a pompás borsózöld és sárga palotákat. Az emberélet nem sokat számított. És a pénz sem: kalandvágyó és tehetséges német, holland, svájci, francia, itáliai hajózási szakemberek, mérnökök, építészek, tudósok, művészek jöttek az új városba, akiknek az „európai” Oroszország megteremtése évtizedekre biztos megélhetést adott.

Nemsokára elkezdődött a költözés: az udvar, a diplomaták, az egyre inkább nyugati szokásokat követő arisztokraták Szentpétervárra települtek, Oroszország nevét egy ünnepélyes ceremónián Orosz Birodalomra változtatták, sorban épültek Bartolomeo Rastrelli, Jean-Baptiste Le Blond, Alberto Cavos, Thomas de Thomon káprázatos palotái és középületei, meg a szabályos, négyemeletes házsorok – de a város sokáig olyan volt, mint egy elképesztő méretű színpadi díszlet, melyet egy távoli, Isten háta mögötti zugban a kor legjobb építészei terveztek. Sok orosznak Moszkva maradt az igazi főváros. Sok évtized kellett ahhoz, hogy Sankt Petersburg, a német nevű vár igazi orosz várossá váljon. Sok orosz számára a nagyhatalmi szerep súlyos teher volt – mint az Admirális palotájának kapuját őrző szobroknak a földgolyó terhe. De az egykori Tőzsdét közrefogó világítótornyok, a stilizált, Rómát idéző hajóorrok, a több domborművön felbukkanó szigonyos tengeristen, Neptun a tengeri levegő hatását is mutatják. A tengeri levegő részegítő lehetett ez egy olyan nemzetnek, amelyik sokáig elszigetelten élt a szárazföld belsejében. Vízre szállni, kihajózni a világba – az ország igazi története talán ekkor kezdődött. Egy ember akarata változtatott a sorsán, de az új iránnyal szemléletmódot egyetértettek a honfitársai is, mert követték. Egyén és közösség, vezér és tömeg kapcsolata mindig titokzatos szabályoknak engedelmessé alakul ki – de a hatalom rituáléja Oroszországban különösen misztikus.

3.

„Császári bíborpalástja alól mindig előbukkant a forradalmár” – írta Péterről Alekszandr Herzen, a 19. századi gondolkodó –, „eszméihez [...] terrorisztikus kegyetlenséggel párosult hajlíthatatlan vasakarata”. Lenin forradalmárzakója és jól szabott mellénye alól épp ellenkezőleg: a hatalomvágy bíborpalástja bukkant elő; utódja, Sztálin pedig már egyértelműen új császárként, önjelölt, gátlástalan új cárként lépett föl fehér generalisszimusi egyenruhájában. Az eszme mindig a könyörtelen akaratot palástolta. A vezér és a tömeg viszonya a császárok és arisztokraták uralma után, a demokratikus korban is változatlan maradt. A népfeltség ideája, amely az arisztokrata Tocqueville-t is annyira foglalkoztatta, Amerikában megvalósult, de Oroszországban elvont eszme maradt.

A kommunizmus európai eszmék talaján növekedett Európa peremén – és éppen Oroszország leeurópaibb városában jutott hatalomra. A városban, amely sok orosznak még a 20. század elején is idegennek tűnt. A 20. század a tömegek kora, mégis alig tucatnyi ember akaratát szabta meg arcukat. Ha nincs Lenin, valószínűleg nem győz Szentpéterváron a bolsevik forradalom. Ami lényegében nem is forradalom volt, hanem zavaros és ellentmondásos tettek sorozata, melyre később egyszerű és manipulatív sémát húztak. „Nem arra emlékezünk, ami voltaképpen történt, nem a történelemre, hanem csupán az elcsépel, szaggatott vonalra, amelyet szüntelen sulykolással emlékezetünkbe rögzíteni határoztak” – írta Alekszandr Szolzsenyicin, de a keserű igazságot sokáig még olyan nagy gondolkodók sem fogadták el, mint Jean-Paul Sartre, aki Szolzsenyicint „a fejlődésre ártalmas elemnek” nevezte, akinek „a gondolatai 19. századiak”.

Tocqueville 1834-ben mintha tisztábban látott volna: felismerte, hogy a világ, különösen a modern korban, inkább elfogadja az egyértelmű hazugságot, mint a bonyolult igazságot. Megállapításait megpróbálta a lehető legtisztábban megfogalmazni, könyve mégis csak a „boldog kevesek” olvasmánya lett. *A tóknán*, a 19. századi gondolkodás másik fontos alkotásán – annak ellenére, hogy nyoma sem volt benne Tocqueville élvezetes és hajlékony francia szellemének –, kénytelen-kelletlen, többen rágták át magukat. Az ideológiákat az értelem szülte, de önálló életre keltek, és nemegyszer rabul ejtették a józan értelmet is. A 20. században sokan meglegedtek az ideológiák kiszolgálásával, nem tudtak vagy nem mertek önállóan gondolkodni. Az eszmék tettekhez vezettek, az értelem sokszor az érzelmeket is eltorzította. „Az igazság ellenszenves, a tévedés vonzó” – írta Goethe; a tévedés a tömegek korában történelemformáló erővé vált.

Lenin, éppúgy, mint Péter, könyörtelen és kegyetlen politikus volt, aki céljai elérésének érdekében nem riadt vissza semmitől. A bolsevizmus, bármit is állítottak később évtizedekig könyvek, újságok, propagandakiadványok millióiban, nem az egyetlen és kizárólagos alternatíva volt. Már maga a szó ironikus – a bolsevikok, nevük ellenére, nem többségben, hanem kisebbségben voltak még a baloldalon belül is. Lenin letörte és elhallgattatta az ellenszegülőket, terrorral és vasakarattal hatalomra juttatta a radikális kisebbséget. Molotov, amikor évtizedekkel később megkérdezték tőle, ki volt a kegyetlenebb, Lenin vagy Sztálin, habozás nélkül az előbbit nevezte meg – Lenint, az ideológia atyját, Sztálin mesterét; persze lehet, hogy Sztálin jobbkeze ezzel a kijelentéssel csak a saját lelkiismeretét mentette.

4.

Miközben a nedves-esős utcáról fölkapaszkodom a lépcsőn Vlagyimirszkaja-templom első emeleti imatermébe, a templomba betérők párája a tömjén erős illatával és a mise egyre jobban hallható énekesfoslányaival vegyül. A csodatévő ikon, a Vlagyimirszkaja másolata előtt már teljes erővel szól a duruzsoló, elhalkuló és felerősödő ének. A templom sötét aránya és a kórus zenéje, az álló és a térdelő, a homloktól a mellig, a bal válltól a jobbig háromszor, három ujjal keresztet vető vasárnapi közönség szinte álomszerű világba ragadt. Nem értettem a mise szövegét, de az érzéki és szellemi benyomások kánonja megérintett. Mintha egyszerre hordozná a mélység és a magasság ígését. Az ortodox imahelyek és szentélyek többnyire függőleges elrendezésűek – míg a nyugatiakat többnyire vízszintes tájolással építették. Föld és Ég egymás fölött helyezkednek el a bizánci rítust követő templomokban. A térrendezés és a különböző formák a vallás gyakorlásának különbségére is utalnak, a földi és az égi hierarchiára, és arra, hogy a Megváltóhoz több út lehetséges. Az ének Sosztakovics katarikus szimfóniáit idézte föl, és azt, amit előadásairól olvastam. A szimfóniák profán dallamaiban mintha lenne valamennyi mennyei – és ezt talán az 1930–40-es évek meggyötört leningrádi közönsége is érezte.

A szinte mennyei álmoképként lebegő, gazdagon festett kupola és a festett fehér galamb látványa a párás és tömjénszagú templomban elgondolkodtatott a későbbi békegalamb-kultuszról – és a szentlélekről. A szavakkal lényegében kifejezhetetlen immanencia, az emberek életét szabályozó isteni tudás ősi egyházi jelképe és a kommunista jelkép meglepően hasonlít egymásra. A forma mögötti tartalom persze gyökeresen különbözött a keresztényeknél és a bolsevikoknál. A számos szovjet városban felbukkanó szimbólum talán egyszerre leplezte, körmönfont cinizmussal, az állam valódi céljait, az öldöklést és a hatalomvágyat, ugyanakkor a maga különös módján talán arra a vágyra és tudásra is emlékeztetett, amely időlegesen eltűnt a földi világból, de elpuszúthatatlan. A jelképek – akár Picasso híres galambja – ártatlanok, új és új formában bukkannak elő. Kérdés, ki mennyit ért belőlük, hogyan értelmezi és mire használja őket.

A mise végén, amikor a szemerkélő esőben kiléptem a Vlagyimirszkij proszpektre, a templommal szemben hirtelen egy piac nyüzsgésébe csöppentem, ami, bár vasárnap volt, nyitva állt. A neonfényes, szürke csarnokban, a repedt cementlapokon imbolyogva, a törött fehér csempékre kirakott árut nézve, a zúgó hűtőgépek, a pultokra helyezett véres húsok között gyorsan visszatértem a földre – a nyers hús profán, szemérmetlen valósága erősebbnek bizonyult az áhíthatnál. Megéheztem. Az egyik pultnál *plovot* árultak, vettem egy nagy adagot, az idős, mosolygós hölgy puha műanyag tányérra halmozta a finom, fűszeres rizses húst, amit, ebédidő lévén, a piac, a Kuznyecsnij rinok több árusa is jó étvággal evett mellettem. Aztán egy nagy adag törökös kávétól felélénkülve, a piac és a Vlagyimirszkaja metróállomás közötti árusokat kerülgetve – az utcára terített műanyag fóliákon árultak ők szinte mindent a gyümölcstől a mézig, krumplitól a sakk-készletig – néhány lépésnyire véletlenül fölfedeztem Dosztojevszkij lakását. Bár lehet, hogy nincsenek véletlenek, ahogy talán az sem véletlen, hogy az író éppen itt élte utolsó éveit családjával. Ablakán kinézve az egyforma, négyzetes házhomlokzatokat látta, meg oldalt a sárga templomot, a hullámozó kupolákat és a piac nyüzsgését. Itt írta *A Karamazov testvéreket* és itt halt meg 1881-ben.

Dosztojevszkij egykori életterébe egy kicsi és alacsony sarokajtón át vezet az út, a kései látogató behúzza a fejét és néhány lépcsőfokot óvatosan lefelé lépked a kicsorbult lépcsőfokokon, mintha pincébe menne – majd az első emeletre fölmászva egy viszonylag tágas polgári lakásban találja magát. A lakásból kinézve az egyforma, omladozó sűrű és piros házhomlokzatok éppúgy illúzióknak tűnnek, színpadi díszletnek, akár az egész város. Raszkolnyikov és a *Bűn és bűnhődés* többi hőse eme illúzió-homlokzatok mögött, a Fontanka csatorna partján, átjáróudvarokban, szűk hátsó lakásokban, elhagyatott és sötét, pincyszerű odúban élt és gyilkolt. A fény, akár a börtönben, ritkán, váratlanul és élesen vetődött rájuk. Dosztojevszkij az egyforma, kopott, szabályos utcákat, rakpartokat és hidakat népesíti be hőseivel. Regényeinek bizonyos helyszínei pontosan beazonosíthatók, mások meg – ha például szó szerint vesszük a leírtakat, és lemérjük a házak és hidak közti távolságot – nem valóságok. Dosztojevszkij játszott a térrel is: az értelemszülte várost, arányainak eltorzításával, irreálissá tette, a ködös Szentpétervárt az elme álombeli, aránytalan színpadává alakította.

A Dosztojevszkij-lakás múzeum lett, hasonlóan számos művész egykori lakóhelyéhez – a világon mindenütt megőrzik nagy írók és politikusok emlékét és emléktárgyait. De az oroszok, úgy látom, szinte kultikusán tisztelik azokat a házakat és lakásokat, ahol íróik és politikusaik éltek. A Szovjetunióban minden helyet, ahol Lenin néhány napot (vagy csupán akár néhány órát) eltöltött, kegyhellyé alakítottak, a moszkvai Városházából gigantikus Lenin-múzeum lett, bebalzsamozott testét közszemlére tették, kultusza lett az új pszeudovallás alapja. Ebben talán bizánci, sőt még inkább közép-ázsiai elemek keveredtek bizarr módon a modern európai eszmékkel. A győztes forradalmár, akiről később a várost elnevezték – Leningrád 1991-ben kapta vissza a Szentpétervár nevet –, mintha Raszkolnyikov társa, nem is olyan kései és távoli utóda lett volna, aki más sorsra jutott, mint a gyötrődő regényhős. Ál-megváltó lett belőle. Nem az Istenember, hanem az emberisten jött el. Az Isten nélküli embert istenítették ateista hívei. A halandó földi személy holtteste lett a kultusz tárgya. Volt ebben a bálványimádásban valami félelmetes: egy Nyugat és Kelet közötti, zárt ország egyéni és torz választ adott a világnak – a világnak, amit soha nem értett meg igazán.

5.

Dosztojevszkij lakását, hasonlóan Bulgakov moszkvai otthonához, később rekonstruálták, és – jóval szerényebb méretben, de talán tartósabban, mint Lenin múzeumai – szintén kegyhely lett. Az olvasók, akik Oroszországban és Európában a 19. század végén és a 20. elején olvasták Dosztojevszkijt, borzongva érezték, hogy itt valami félelmetesről, addig kimondatlanról van szó, amelyet az orosz író mellett nyugati kortársa, Nietzsche írt le a legpontosabban: „A kereszténységnek vége – saját erkölcsi gyengesége pusztította el [...] ez a végén arra kényszerül, hogy még saját Istenének létezését is megtagadja.” Valami elszakadt (Raszkolnyikov neve beszédes, a *raszkol* szó jelentése: szakadás), és közben az istenhitről levált az értelem. Európában mindez néhány évszázad alatt zajlott le, Oroszországban – ahol a legmodernebb és a legősibb keveredett – néhány évtized alatt. A folyamat, mintha valamilyen megmagyarázhatatlan erőnek engedelmességet adott volna, a centrumban lassabban zajlott, a periférián gyorsabban.

Az Izsák-katedrálisban valóban úgy tűnik, hogy a Megváltó egyháza menthetetlenül elszakadt az igazi hittől, államegyház lett, az orosz cári hatalom támasza. A pompás freskók és festmények, a tonnányi csillogó aranydísz súlya alatt görnyedve érezhetjük, milyen messzire jutott a kereszténység a gyökereitől. A kiüresedés és az ezt elfedni akaró félelmetes, émelyítő pompa aztán egy bizonyos ponton a teljes tagadáshoz vezetett. „Amikor egy nép a vallást rombolja le – írja Tocqueville –, kétkedés keríti hatalmába az értelem legmagasabb szintjét, a többit pedig félig megbénítja [...] Ez az állapot szükségképen elgyöngíti a lelkeket; meglazítja az emberi akarat rugóit, és szolgaságra kárhoztatja a polgárokat.”

A katedrális a forradalom után az ateizmus múzeuma lett, ahol komoly, tudományos igényű nyelvi összeállított tárlók és táblák során mutatták be, hogyan „vezette félre” évszázadokig az egyház emberek millióit. A szimbólumokat kiforgatták eredeti jelentésükből, a régi történeteket gúny tárgyává tették. A templom közepén hatalmas inga állt, amellyel a Föld gravitációjára vonatkozó kísérleteket szemléltették. Sokan meggyőződéssel vallották, hogy Newton és Darwin, a tudomány és az evolúció győzött a Megváltó felett; de talán inkább azok az emberek mondtak csődöt, akik a hit és a hatalom intézményeit évszázadokig uralmuk alatt tartották.

A 19. században néhány évtized, a 20. században néhány év alatt tűnt el számos intézmény és addigi igazodási pont – mintha a gravitáció egyre gyorsuló erejét követték volna. Csak az értelem maradt, amely Raszkolnyikovnak és társainak megadja a szinte tébolyító erőt, hogy színre lépjen, és elkövesse tettét: gyilkoljon és pusztítson, minden következménnyel. Dosztojevszkij hőse a sorsszerűséggel mentegeti tettét, azzal, hogy „ki akarta próbálni magát”. Lázasan magyaráz a bűnről és a hitről. Vallásos hitének maradéka keveredik tudatában Napóleon és más „nagy, történelemformáló egyéniségek” történetének példájával és profán eszméikkel. A gyilkosság, ha a mindennapi élet perspektívájából nézzük, céltalan: egy tisztán elméleti felvetésre adott válasz. Talán az önállósult értelem pusztító játéka, talán egy torz ítélet. Az értelem tette, mégis értelmetlen és indokolatlan, *action gratuite*, az isteni parancsolatok áthágása, amely a megismerés eszköze lehet, de talán inkább kiszakadás a sorsból – megváltás nélkül.

Raszkolnyikov vágyik az istenire, megváltásra szomjazik – az orosz értelmiségiek és forradalmárok, a maguk módján, szintén megváltásra vágytak. Az orosz *intelligencia* sajátos, részben az amerikai értelmiségre hasonlító osztály volt (az *intelligentsia* szó a Webster's-szótár szerint orosz eredetű, a 20. század elején honosodott meg az angol – főleg az amerikai angol – nyelvben), tagjai a senkiföldjén éltek a parasztság és az arisztokrácia, a vékony városi polgárság és még vékonyabb munkásosztály között. Visszhangjuk alig volt, világjobbító álmaik talán csak a cári titkosrendőrség besúgóit érdekelték. Néhányan, a legelszántabbak, forradalmárok lettek. Szinte semmi esélyük nem volt a győzelemre. Lenin abban különbözött sok fecsegő és a panaszkodásban kimerülő értelmiségitől, hogy őt szinte kizárólag és feltétlenül a hatalom megragadása érdekelte. Gyakorlatiasan és bátran válogatott a sok, egymásnak ellentmondó ideából. Amit Marx nyomán megalkotott – és amit később „marxizmus-leninizmusként” tanítottak millióknak –, nem volt koherens. Egyetlen ideológia sem koherens. Az eszmét hipnotikus személyiségének ereje és sikere legitímálta. De annak a valószínűsége, hogy hatalomra kerüljön, minimális volt. Őrülettel határos fanatizmusának szikrája csak a hatalmi vákuumban, az összeomló cári birodalom káoszában vetett, egy pillanatra, lángot – ő és társai, a bolsevikok pedig, mérhetetlen magabiztossággal, mindent megtettek, hogy ez a láng ne aludjon el. A föld

néma rabjai nevében cselekednek, de nem értük. A forradalmárok erejének eredete, éppúgy, mint a terroristáké, rejtélyes – vajon honnan, milyen homályos mélységekből merítik a bátorságot, hogy színre lépjenek, gyilkolni és rombolni kezdjenek?

A 19. és a 20. század forradalmárai, kisebb-nagyobb mértékben, mind Raszkolnyikovok voltak. Önjelölt próféták és értelmiségiek egyszerre – ez az embertípus Szentpéterváron erős táptalajban gyökerezett. Maga Dosztojevszkij is egyszerre volt az irodalmat felforgató forradalmár és próféta, a pusztulás és a megtisztulás hírnöke. Bizáncias alakjában mintha utoljára öltött volna testet a második Róma szelleme. Művei egyszerre ábrázolják valami kimondhatatlanul félelmetes végét – és elejét. Amikor az idős író felolvasott, az irodalmár Szemjon Vengerov leírása szerint „a közönség, akárcsak lidércesen zseniális könyveinek olvasói, tökéletesen elvesztette tulajdon énjét, s teljes egészében ama hipnotikus hatás alá került, ami ebből a betegség gyötörte, jelentéktelen kis öregemberből áradt, akinek semmi láthatóra nem irányuló tekintetű szemében misztikus tűz ég”.

Dosztojevszkij regényei szinte túl vannak az irodalmon, a létezés és a hit alapvető kérdéseivel is szembesítik az olvasókat. A sokszólamú és sokféleképpen értelmezhető íróval szemben a kommunisták eszméi egyszólamúak voltak. A politikussá vált forradalmárok nem riadtak vissza a durva leegyszerűsítésektől és – sokszor tudatos – félreértelmezésektől. A hitből ideológia lett, az ígéhirdetésből propaganda, amely a tömegek korában százmilliók létét és gondolkodását határozta meg. A forradalmi művészet közben giccsé, a forradalom eszméje képzműtató színjátékká, egyének meggyilkolása tömeggyilkossággá, az eszme rögeszmévé vált.

6.

Tocqueville, az arisztokrata már a 19. század első felében látta, hogy az arisztokratikus kornak lassan vége és a demokráciáé a jövő. Felismerte azt is, hogy a tömegek korában nem Európa, hanem Amerika és Oroszország lesz a legerősebb. Az Egyesült Államok, a péteri Oroszország és a lenini Szovjetunió is Európa teremtményei; a centrum félelmetesen nagygyá nőtt és önállósult, a centrumot is fenyegető nyugati és keleti perifériái, amelyek mintha az európai gondolkodás és világkép két arcát mutatnák.

Amerikai útján Tocqueville-t főleg az érdekelte, hogyan működik a népuralom. Nem lelkesedett érte, de elfogadta a demokráciát. Amely nem elvont fogalom: mindenütt, minden országban mást értenek a szó alatt, és mindenütt másképp működik a gyakorlatban. Már ahol működik: Amerikában a demokrácia elősegítette az ország növekedését, de Oroszországban a szó pusztán szólam volt, melyet a forradalmárok gátlástalanul használtak. A nép soha nem került hatalomra Oroszországban. És mégis, valamiképpen a nép, az addig hallgató és megnyomorított, szomorú tömeg szólalt meg Szentpéterváron az I. világháború negyedik évében. Hangját aztán gyorsan túlharsogták a nép nevében megszólalók.

A kommunisták élcsapata az „új világeért” harcolt, ahol „véget ér a történelem” és megvalósul a földi Paradicsom. Lenin és a többi bolsevik azt ígérte, megváltja a világot a szenvedéstől, mindenki egyenlő lesz és boldog. A forradalmároknak, ellentétben Raszkolnyikovval, nem voltak kételyeik. Álomvilágukban a legnagyobb természetességgel keveredtek a különböző

ósdí és új elemek. A misztikus, dogmatikus gondolkodásmód így adott kezét a modern észak-kultusznak és a parttalanul burjánzó gondolatoknak, a profán így fészkelte be magát az évezredes, megszentelt formákba. Az új kultusz szólamaiban és tetteiben az értelem keveredett az elvetett és kiüresedett vallás dogmatikusságával. Az államvallásból Oroszországban így lett aztán állampárti ideológia. A kommunisták hittek abban, hogy ők a kiválasztottak, hogy ők az igazság egyedüli letéteményesei – és mindenki más hitetlen tévelygő. „Hittek”, mintha egy vallás követői lettek volna – és ez az ember alkotta valláspótlék ugyanúgy kizárólagosságot követelt magának, mint az istenhit. Abban is hittek, hogy a győzelem mindent igazol, és amikor a régi világ és a történelem véget ér és „eltörlik a múltat”, mindannyian tiszta lappal indulhatnak.

De a valóság prózaibb volt – és kegyetlenebb. Az értelem álma Szentpétervár mocsári táptalaján szörnyeket szült. „A felvonás végét nem szabad összekeverni a darab végével” – írta Tocqueville. 1917-ben nem a darab ért véget, csak az 1703-ban kezdődött hosszú felvonás. Ami utána következett, minden képzeletet felülmúlt. A földi Paradicsom helyett az Utolsó Ítélet jött el, az Apokalipszis – vagy legalábbis egy felvonása.

A „Varjúvár”, azaz Kós Károly háza Sztánán